

"ציפור האש" – סוויטה מתוך הבלט (גרסת 1919)

מאת איגור סטרווינסקי (17.6.1882-6.4.1971)

על המלחין

איגור פיודורוביץ' סטרווינסקי (Igor Fyodorovich Stravinsky) נולד בעיירה אורניינבאום שברוסיה. אביו, פיודור, ניתן בקול בס ערב, והופיע כזמר אופרה בבתי אופרה בקייס ובסנט פטרסבורג. איגור, שהיה השלישי מבין ארבעה בנים, חילק את ימי ילדותו בין העיר פטרסבורג (בחורפים – שם למד בבית הספר) לבין הכפר (בקיצים – עת התארח משפחתו באחוזה קרובים ומכרים).

משחר ילדותו ביקר סטרווינסקי במופעי בלט ואופרה בבית האופרה המלכותי בפטרסבורג, ובגיל תשע, החל בלימודי נגינה בפסנתר שנתמכו בשיעורי הרמוניה וקונטרפונקט. נטייתו להשתעשע באלתורים מוסיקליים הובילה אותו בהדרגה אל ההלחנה. הוריו של סטרווינסקי הועידו אותו לעסוק במשפטים. אך לימודי המשפטים באוניברסיטה לא משכו את ליבו, ולאחר זמן מה נטש את לימודיו החליט להקדיש חייו למוסיקה. בעת לימודיו באוניברסיטה פגש במלחין ובמורה המפורסם ניקולאי רימסקי-קורסקוב, שהיה אביו של אחד מחבריו לספסל הלימודים. רימסקי-קורסקוב הפך להיות לסטרווינסקי מורה, מדריך ויועץ מוסיקלי, ולאחר מות אביו של סטרווינסקי, שימש לו גם כדמות אב.

בשנת 1909 שמע דיאגילב, האמרגן הידוע, את יצירתו של סטרווינסקי "סקרצו פנטסטי", והתרשם מאד מכישרונו של המלחין הצעיר. אז התחיל הקשר החשוב בין שני האישים: דיאגילב, שהיה ממארגני המופעים הרוסיים בפאריס, הזמין מוסיקה לבלט אצל סטרווינסקי הצעיר, ואילו אמנות המחול עוררה את דמיונו של המלחין והובילה ליצירת שלושת הבלטים הגדולים המהווים את מוקד ה"תקופה הראשונה" בחייו היצירתיים: "ציפור האש", "פטרשקה" ו"פולחן האביב".

המעורבות העמוקה של סטרווינסקי בלהקת הבלט של דיאגילב ומופיעה בפאריס, הביאה אותו למפגש עם חברת האמנים הפריסאית שהיוותה אז את המוגד הבינלאומי של העולם האמנותי. ואמנם, יצירות הבלט שנמנו לעיל, יש בהן עדיין מהשפעת מורהו – רימסקי קורסקוב והן חזורות באהבה לשיר העם הרוסי; אך מאידך הן משופעות בחידושים מוסיקליים סגנוניים מרחיקי לכת, ובנטייה אל הצלילים, האגדות והפולחנים של עבר ותרבויות רחוקות (נטייה שאפיינה רבים בן האמנים האירופיים באותה תקופה).

בתקופתו עבודתו עם ה"בלט הרוסי" נדד סטרווינסקי, יחד עם משפחתו הצעירה שהקים בינתיים, בין ביתו שברוסיה, לבין פריס (שם בוצעו יצירותיו) והעיירה קלארנס (Clarens) שבשווייץ (שם שהתה המשפחה למטרות מרפא ומנוחה).

אחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, נמנע שווייץ למקום מקלט קבוע למוסיקאי הגולה. בגלות, המשיך ליצור יצירות שה"רוח הרוסית" מרחפת עליהן.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, שינה סטרווינסקי את כוונו המוסיקלי. את מקומו של הביטוי השורשי העממי, או הנהייה אחרי האקזוטי הרחוק מן ה"כאן" וה"עכשיו" תפסה משיכתו אל המוסיקה ה"אוניברסאלית" של

העבר הקרוס באירופה; את מקומן של התזמורות הגדולות שאפיינו את יצירותיו המוקדמות, תפסו הרכבים קטנים ו"חסכוניים": כמו מרבית מן המלחינים האירופאים באותה תקופה שהושפעו במאורעות המלחמה ותוצאותיה, סטרווינסקי נכנס לעידן של סגנון "ניאוקלאסי" המאופיין באיפוק, במסגרות צורניות וסולמיות ברורות ומסורתיות, בפשטות, בשקיפות ובנגישות אל קהל רחב.

אחרי מלחמת העולם הראשונה לא היה עוד צורך לסטרווינסקי להישאר בשווייץ ה"ניטרלית", והוא עבר עם משפחתו לצרפת, שם שהה בתקופה ש"בין שתי המלחמות", שכיינו עד שנת 1939.

הדי המלחמה הממשמשת ובאה, ומגפה של שחפת שקטפה את חייהן של שלוש נשים ממשפחתו הקרובה (אמו, אשתו ובתו), דחפו את סטרווינסקי לשינוי נוסף גדול בחייו: להיענות להזמנות ליצירות, לסדרת ההרצאות ולמשרה אוניבסיטאית שהגיעו אילו באותה עת מארה"ב. גם הפעם ה"ביקור" הופך לקבע: סטרווינסקי השתקע בארה"ב (בהוליווד) ולאחר שנים מעטות קיבל אזרחות אמריקאית ונשאר בה עד יום מותו.

המעבר לארה"ב לא הביא עמו שינוי מידי בסגנונו של המלחין. בשנים הראשונות דבק עדיין בסגנון הניאוקלאסי. מאוחר יותר, לאחר מותו של ארנולד שנברג (שאף הוא היגר לארה"ב בעת המלחמה), פנה סטרווינסקי להלחנה סריאלית. בסגנון זה אף כתב את יצירתו "אברהם ויצחק" שהלחין עבור הפסטיבל הישראלי. ביצירה זו שר הזמר את סיפור העקדה כלשונו, בעברית.

עם הגיע המלחין לגבורות, נערכו לכבודו חגיגות ממלכתיות במולדתו החדשה. אך אין ספק שגולת הכותרת בחגיגות אלו היה ביקורו בכרית- המועצות, באדמת מולדתו, לאחר שנעדר ממנה קרוב לחצי מאה ונחשב שם לאישיות בלתי רצויה...

בשנת 1967 החלה בריאותו של סטרווינסקי להידרדר. הוא פטר בביתו שבניו יורק, ונקבר בוונציה, לא רחוק מקברו של דיאגילב.

חייו של איגור סטרווינסקי שהיה מעמודי התווך של המאה ה-20, היו מגוונים וכך גם המוסיקה שלו שעברה שינויים סגנוניים מהותיים. על אף זאת, מבט כולל על יצירתו מראה עקביות פנימית. ההשפעות הרבות שספג, הוטמעו כולן באמירה אישית וייחודית.

על היצירה

לאחר ההצלחה הגדולה של זכתה להקת הבלט של דיאגילב בעונת הקיץ של פאריס, החליט האמרגן הנודע להוסיף לרפרטואר של הלהקה בלט על נושא רוסי. הוא בחר באגדת העם על "ציפור-האש" הכוריאוגרף מיכאל פוקין הרכיב את העלילה, היה אחראי על עיצוב המחול, ואילו מלאכת ההלחנה ניתנה בידי מלחין רוסי נודע בשם ליאדוב.

ליאדוב התמהמה בהלחנת היצירה, ודיאגילב, אשר התרשם עמוקות מן המלחין הצעיר סטרווינסקי, החליט להעביר לידיו את מלאכת ההלחנה.

היצירה בוצעה לראשונה בפאריס בשנת 1910, וזכתה להצלחה מיידית. המלחין הצעיר והאנונימי הפך להיות אחד המלחינים המפורסמים והמבוקשים באירופה של המאה ה-20.

העלילה מתבססת על אגדת-עם רוסית:

נסיך צעיר ונאה בשם איוון צארביץ', רודף אחר ציפור-אש יפהפייה על מנת לצוד אותה. תוך כדי מרדף, הוא נכנס אל תוך גן קסום. בגן המופלא נטועים עצים שפירותיהם עשויים כולם זהב טהור. הציפור מעופפת מסביב לאחד העצים, ואיוון מצליח לתפוש אותה.

כיוון שנמכרו רחמיו על הציפור היפהפייה, הוא מחליט לשחרר אותה. לאות תודה, היא נותנת לו מתנה את אחת מנוצותיה ומבטיחה לו כי אם יקלע לצרה כלשהי, עליו לנופף בנוצה, והיא תבוא לעזרתו. היא רוקדת ריקוד פראי ומופלא, ונעלמת.

הגן הקסום, שנכנס אליו איוון בטעות, היה של המלך קשצ'יי – מפלצת רשעה ירוקת-אצבעות ובת אלמוות. מנהג מרושע היה לו לקשצ'יי. כל נערה שהייתה פוסעת אל תוך גנו – היה מחזיק בשבי, וכל נער – היה הופך לאבן. עתה, משהיה איוון בתוך גנו של קשצ'יי, היה נתון בסכנה. אך הוא לא ידע זאת. בעומדו לעזוב את הגן, ראה מחזה מופלא שריתק אותו למקומו: שלוש עשרה נסיכות נאות רוקדות ריקוד מעגל. ובין הנסיכות, אחת יפה במיוחד השובה את לבבו...

המלך הרשע ונתיניו השטניים מבחינים באיוון וכבר הם שמים פעמיהם אליו על מות להפכו לאבן. איוון נבהל. אך ברגע האחרון הוא נזכר בציפור האש היפהפייה, שולף את הנוצה, ומוזעיק אותה לעזרתו...

הציפור מגיעה, ושרה שיר ערש המפיל תרדמה כבדה על המלך קשצ'יי ונתיניו. בעוד שם ישנים, מגלה הציפור לאיוון, כי נשמתו בת האלמוות של הרשע, נתונה בתוך שליופת ביצה. אם תמצא הביצה, ושליפתה תבוקע, תפרח לה נשמתו של קשצ'יי – והוא ימות...

הציפור מובילה את איוון אל הביצה הנסתר, ואיוון מצליח לשבור אותה.

השמחה גדולה: כל פסלי האבן מתעוררים לחיים, כל הנערות השבויות משתחררות מכלאן ואיוון ובחירת לבבו נישאים וחיים חיי אושר.

השפה המוסיקלית של היצירה:

נאמר על "ציפור האש" כי יותר משהיא מחדשת בסגנונה, היא מסכמת סגנונות קיימים של מלחינים שהשפעתם הייתה חזקה על סטרווינסקי הצעיר: רימסקי קורסקוב, בלקירב, גלזונוב, צ'יקובסקי, ואפילו של ראוול ודביסי. יחד עם זאת, אין ספק כי יש בה אלמנטים חדשים, מקוריים המזכירים כבר את סגנונו הבשל יותר של סטרווינסקי.

אחת מן התכונות הבולטות ביצירה היא התזמור שלה. זהו תזמור צבעוני, היוצר נוף צלילי קלידוסקופי של צבעים המשתנים במהירות. סטרווינסקי משתמש בכלים הרבים של התזמורת הגדולה, תוך כדי מיצוי האפשרויות השונות של הפקת הצליל וצירופי כלים שונים.

לדוגמה אפשר להזכיר ריבוי גליסנדי בנבל ובכלי הקשת; מגוון של הפקות בכלי הקשת כגון טרמולו, פלז'ולטים, פיציקאטו, עמעמים; מעברים של נושאים ומוטיבים בין כלי לכלי ובין רגיסטר לרגיסטר ועוד.

תכונה בולטת נוספת היא הציוריות של המוסיקה הבאה לתאר את הסיטואציות השונות בעלילה.

מער לדימויים צליליים התומכים באווירה, בולט כאן כישרונו הייחודי של סטרווינסקי לבטא תנועות, מחוות פסיקליות ואת המצבים הפסיכולוגיים המניבים אותם, באמצעים מוסיקליים טהורים.

דוגמה בולטת לתכונה זו נמצאת במחול ציפור האש שיש בו דימויים נפלאים של צבעים בוהקים וכנפיים רוטטות במעופן.

במוסיקה לציפור האש משתמש סטרווינסקי בשלושה שירי עם רוסיים, ששניים מהם (הראשון והשלישי) מופיעים באוספי השירים של רימסקי קורסקוב.

הראשון (שיר מנובגורוד) והשני מופיעים בפרק של מחול הנסיכות:

Ob.

VI. I.

השלישי, בלדה עממית פופולארית ממחוז סמולנסקי מוביל את הפינאלה.

Corni

ככל שירי העם, מקצבם פשוט, מנעדם צר, הם זמריים ומבוססים על מודוסים.

אחד המאפיינים המוסיקליים המעניינים ב"ציפור האש" היא השימוש בחמרים מלודיים והרמוניים על מנת לאפיין דמויות. אין מדובר כאן בשימוש רגיל בלייט מוטיבים (שאף הוא בנמצא ביצירה), אלא בניסיון להבחין בין שתי קבוצות הדמויות המאכלסות את העלילה ואשר שייכו לשני עולמות מנוגדים:

- העולם העל-טבעי אליו שייכים קשצ'יי בן האלמוות, נתיניו (רעים), וציפור האש (טובה)
- עולם בני התמונה ה"רגילים" אליו שייכים הנסיך איוון, ושלוש עשרה הנסיכות הכלואות.

סטרווינסקי משתמש בכרומטיציזם ו"אוצר מלים" הרמוני ומלודי המתבסס על טריטון על מנת לאפיין את הדמויות העל-טבעיות (בין אם הן "טובות" או "רעות") וסגנון מודאלי-דיאטוני לדמויות האנושיות. לשם כך שואב סטרווינסקי את החומר הצלילי שלו ממערך סולמות מגוון הכולל סולמות דיאטוניים רגילים, מודוסים כנסייתיים וסולמות מלאכותיים כמו שולם הטונים השלמים, סולמות כרומטיים וסולמות אוקטוניים. יש גם אפקטים של פוליטונליות.

הגרעין המוסיקלי המשמש את הפרקים המתארים את ה"על-טבעי" הקסום של היצירה מבוסס על רצף של מרווחים המוצגים בצלילים הראשונים של היצירה, הסרטן שלהם, ה"ראי", והסרטן של ה"ראי". (מעניין לראות כיצד כבר בתחילת דרכו השתמש סטרווינסקי באמצעים ששרתו אותו נאמנה בסוף חייו עת הלחין בסגנון הסריאלי).

המרווחים המאפיינים הנם טרצות גדולות וקטנות המקופלות בתוך טריטון.

לדוגמה:

תחילת המבוא

The image shows two staves of musical notation. The upper staff is a melodic line in bass clef, 12/8 time signature, starting with a piano (pp) dynamic. The lower staff shows a bass line with two tritone intervals labeled 'טריטון' and 'ק3'.

הנושא הראשי של קשצ'יי

The image shows two staves of musical notation. The upper staff is a melodic line in bass clef, 3/4 time signature, with accents. The lower staff shows a bass line with tritone intervals labeled 'ק3' and 'טריטון', and a note 'ק3 = 4 מק'.

מרווח הטריטון מאוד שכיח. הן הפן התכניתי הוא מבטא את האובססיה של הטריטון כדימוי של הרע ומן הפן המוסיקלי הוא מובא כאלמנט חדיש התופש את מקומה של הקווינטה. בשיר הערש, הבא להרגיע את הדמוניות, הטרצות הקטנות והגדולות מקופלות אל תוך קוורטה זכה.

ייחודיותו של סטרווינסקי בכל הנוגע לעולם הריתמי, אף היא מתגלה כבר ביצירה זו. אמנם המשפטים במקרים רבים נדמים סימטריים אך סטרווינסקי מפר את הסימטריות הפנימית של המשפטים על ידי חלוקן מגוונות של הפסוקים, המשפט ואף הפעמה. ריבוי הקישוטים, ופוליריתמיות אף הם מסייעים לתחושת הטשטוש הריתמי. דוגמה לסוג זה של טיפול ריתמי מצוי בעיקר בפרטי המחול של ציפור האש וקשצ'יי. הפרקים האחרים, פשוטים יותר גם באספקט הריתמי, כמו בכל יתר המרכיבים. סטרווינסקי ערך מן הבלט סוויטה לתזמורת כבר בשנת 1912. לאחר מכן חזר ועיבד אותה עוד פעמיים נוספות. גרסה שנייה נערכה בשנת 1919, וגרסה שלישית נערכה בשנת 1945. אנו מתייחסים לגרסה השנייה. בגרסה זו שישה פרקים:

- מבוא
- מחול ציפור האש
- מחול הנסיכות (חורבוד)
- מחול השאול של המלך קשצ'יי ונתיניו
- שיר ערש
- סיום

רצף הפרקים תואם את העלילה, ומבוסס על ניגודים מוסיקליים ביניהם.